

УДК 930(=161.2:100):271.222(477)«17»

Володимир Чистяков

ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ ІІ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ (друга половина XVIII ст.) В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

DOI: 10.58407/litopis.240609

© В. Чистяков, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6442-7861>

Мета статті – дослідити історичні погляди вчених української діаспори щодо політики Катерини ІІ стосовно Української Церкви, виявити недосліджені питання з історії церковно-політичної діяльності російського уряду другої половини XVIII ст. **Наукова новизна**: вперше розглянуто означену проблему крізь призму різнотипових історичних, публіцистичних та науково-популярних робіт вчених української діаспори. **Методи** дослідження – компаративний, історико-генетичний, структурний, біографічний та ін. – використані на основі загальноприйнятих принципів наукового дослідження: цілісності, системності, об'єктивності. **Висновки**. Українські діаспорні вчені за умов браку історичних та історіографічних джерел, відсутності об'єктивних умов, які сприяли б поступу науки, змогли доповнити історичну думку багатьма працями. У контексті поставленої проблеми – імперської політики Катерини ІІ щодо Української Церкви – спостерігаємо певну поверховість аналізу та висвітлення матеріалу, оскільки в діаспорних вчених були інші вагомі проблеми для аналізу: українські визвольні змагання 1917–1921 рр. та питання збереження української державності ХХ ст. Переважно проблема церковно-політичної діяльності імперського уряду висвітлювалася в загальних працях з історії Церкви та України в цілому. Ці студії мали значну популярність серед інтелігенції не лише за кордоном, а й в самій Україні, використовувалися як навчальні посібники та «виховували» нові покоління української наукової еліти, і часто мали науково-публіцистичне спрямування. У цілому, вчені української діаспори, спираючись на праці українських та російських дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст., оцінювали політику російського уряду щодо Української Церкви як вкрай негативну. Серед проблем політики уряду Катерини ІІ щодо Церкви на українських землях науковці описували секуляризацію 1786–1788 рр., проблему «ментальної» русифікації українського духовенства та занепад українського друкарства. Найвизначнішим дослідником церковної історії можемо вважати І. Огієнка (митрополита Іларіона), який приділяв значну увагу періоду існування Української Церкви в російському синодальному устрої. Його праці особливо цінні та затребувані і для сучасної історичної науки.

Ключові слова: українська діаспора, історіографія, імперська політика, уніфікація церковного устрою, русифікація Української Церкви, секуляризація.

Після трагічних подій 1917–1921 рр. та остаточного утвердження більшовиків при владі українська національна наука, і зокрема історія, була поставлена в тісні рамки марксистсько-ленінської ідеології. Однак науковці української діаспори початку – середини ХХ ст. продовжували розвивати вітчизняне історіописання. За слухним зауваженням О. Оглоблина, «майже всі ... студії й публікації в УССР, що так чи інакше торкалися Української Церкви та її історії, мали антинауковий, пропагандивно-атеїстичний характер»¹ в очах радянської влади, відповідно, «її проблемами (тобто Української Церкви – В.Ч.) могли займатися лише українські історики на еміграції й частково на Західньо-Українських Землях (між двома світовими війнами), де існували відповідні науково-академічні й церковно-освітні осередки або працювали окремі церковні історики (місцеві й емігранти) та їх учні»². Отже, діаспорним дослідженням притаманна широта аналізованих тем. Серед описуваних ними аспектів особливу значущість мав процес інкорпорації україн-

¹ Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. Ч. 4. С. 23.

² Там само.

ських земель до Російської імперії. Церковна історія цього періоду цікавила багатьох діаспорних істориків, які прямо чи побіжно висвітлювали проблеми українського релігійно-культурного розвитку другої половини XVII – початку XX ст. Церковно-політична діяльність російського імперського уряду щодо України цікавила науковців через її негативне значення для національного релігійного життя. Наприклад, як зазначав І. Огієнко, «вища російська світська влада за весь XVIII вік дошкульно гнобила Православну Церкву та сильно принижувала її»³. Друга половина XVIII ст. – період правління Катерини II – була особливо обтяжливою для всіх сфер українського соціокультурного життя. «Православна Церква під російським пануванням стала для українського народу, здавна глибоко релігійного, зовсім чужою установою», – констатував інший діаспорний вчений, Д. Дорошенко⁴. Характеристиці історіографічних джерел у руслі поставленої проблематики й присвячена ця стаття.

Найкраще проблематика впливу уряду Катерини II на Українську Церкву висвітлена, безумовно, в спеціально-історичних розвідках з історії Церкви. Тут детально проаналізовано причини, фактори, що сприяли втіленню цієї негативної щодо нашої Церкви політики, роль окремих особистостей та суспільних верств в означених процесах, а також конкретніше висвітлено авторські оцінки та роздуми щодо реформ, які фактично уніфікували унікальний релігійно-культурний український лад за «великоросійськими» стандартами.

Визначним дослідником-універсалом серед інших науковців діаспори був митрополит Іларіон (Іван Огієнко) – історик, філолог, етнограф, письменник, церковний та державний діяч⁵. У численних працях, розвідках і статтях вчений неодноразово торкався проблеми негативного впливу імперського уряду Росії на різні сторони життя Української Церкви та її буття в цілому. Науковець пройшов складний творчий шлях та працював у багатьох діаспорних українських осередках – у Варшаві, Холмі (Польща), Швейцарії, Вінніпезі (Канада) та ін.⁶

І. Огієнко багаторазово звертався до питання церковно-політичного впливу Московії на українське життя. Однією з перших друкованих робіт, де цій проблематиці приділено значну увагу, є праця «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу»⁷. Науковець гостро критикував церковну політику Катерини II. Ця монографія була однією з перших історичних праць науковця, тому тут спостерігаємо певну поверховість аналізу⁸. Вона використовувалась І. Огієнком для викладання курсу з історії української культури у Кам'янець-Подільському українському університеті⁹, тому в ній простежується виховна інтенція. Історик вважав церковно-релігійне життя однією з органічних частин культури, і тому окремий розділ присвятив історії Української Церкви¹⁰. Уже за змістом роботи ми бачимо посилену увагу науковця до «тернистих» епох українського життя: один із розділів (IV) має назву «Тернистим шляхом (про кривди народів українському)»¹¹. Праця написана на основі історико-генетичного та проблемно-хронологічного принципу. Можна провести паралелі між цим наративом та написаною пізніше (і вперше виданою в Празі в 1942 р.) монографією І. Огієнка «Українська Церква»¹², адже в роботі з історії Православної Церкви він фактично висловив думки, які були до того ви-

³ Іларіон, митрополит (І. Огієнко). Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1964. С. 10.

⁴ Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег: Видання наукового т-ва при Колегії св. Андрея у Вінніпезі, 1949.

⁵ Дет. про життєвий та науковий шлях І. Огієнка див.: Заїкин В. Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і вчений. Варшава: Друкарня Синодальна, 1925. 16 с.; Завальнюк О. Дослідження діяльності Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. 2009. Вип. 6. С. 30–42; Огієнко Іван Іванович. *Шевченківська енциклопедія*: У 6 т. / Гол. ред. М. Жулинський. Київ: Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2013. Т. 4: М–Па. С. 665–666; Пашенко В. Роль І. Огієнка в українському релігійному і культурному відродженні. *Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания: Мат. І Ганичевских чтений*: В 2-х т. Полтава, 1993. Т. 2. С. 42–46; Його ж. Іван Огієнко. *Історія України в особах XIX–XX ст.* Київ, 1995. С. 289–296; Його ж. Іван Іванович Огієнко (1882–1972). *20 видатних українських педагогів: Наук.-метод. Посібник*. Полтава, 2002. С. 381–392; Іван Огієнко: «Я все зробив, що міг зробити...»: Бібліографічний покажчик / Уклад.: Л. Оленчик, В. Чупрова. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 112 с.

⁶ Тюрменко І. Іларіон (Огієнко). *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Іларіон_\(Огієнко\)](https://vue.gov.ua/Іларіон_(Огієнко)).

⁷ Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с.

⁸ На суб'єктивну думку автора статті, у порівнянні з іншими історичними роботами І. Огієнка.

⁹ Про це зазначено в назві роботи.

¹⁰ Огієнко І. Українська культура: коротка історія... С. 177–192.

¹¹ Там само. С. 271.

¹² У нашій статті ми використали друге видання цієї праці: Іларіон, митрополит (І. Огієнко). *Українська Церква*. Нариси з історії Української Православної Церкви. Вид. 2-ге, доповнене й виправлене. Вінніпег: Вид-ня Консис-торії Української Греко-Православної Церкви в Канаді, 1982. 367 с. С. 261–274.

кладені в «Українській культурі»¹³. Різниця полягає лише в історіографічній та джерельній базах, які в роботі з історії культури є біднішими¹⁴.

Знаний дослідник історії друкарства, І. Огієнко приділив першочергову увагу саме скасуванню прав українського книгодрукування під тиском Москви¹⁵. Дослідник зазначав, що за часів Катерини II заборонявся друк українських букварів, «*пильне око московське*» стало дуже жорстким щодо контролю, зокрема за друкарнею Києва-Печерської лаври¹⁶. Аналізуючи ставлення імператриці до українського життя, І. Огієнко наголошував передусім на особистих психологічних негативних якостях цариці – неприязні, грубості та жорсткості¹⁷. Науковець акцентував на «хитрості» політики імперського уряду, прямо називаючи київських митрополитів-українців Гавриїла Кременецького та Самуїла Миславського «добрими помічниками» І. Огієнка є широка бібліографічна база з історії різних друкарень Європи, яку він наводить наприкінці кожного розділу. Попри негативне ставлення до російської культурної політики загалом, історик дотримувався принципу історичної правди. Зокрема, описуючи діяльність унійної Почаївської друкарні в Російській імперії (1795–1831), він зазначав: «російський уряд не закрив Почаївської друкарні, і вона вільно продовжувала свою працю, як і до того; щоб прислужитися новому урядові, о. Коберський 1796 р. видрукував навіть таку книжечку: “Проповедь при нарочитом обхожденіи и именования Ея Превысочайшего и Непреодоленного Величества Самодержицы и Государыни Императрицы всея Россіи Екатерины Вторыя”»²⁰.

Проаналізуємо детальніше ставлення імперського уряду до української видавничої справи на основі ґрунтовної праці І. Огієнка «Історія українського друкарства». Дослідник побудував опис, опираючись на географічно-проблемний принцип¹⁹. Вагомим здобутком історичного опису І. Огієнка є широка бібліографічна база з історії різних друкарень Європи, яку він наводить наприкінці кожного розділу. Попри негативне ставлення до російської культурної політики загалом, історик дотримувався принципу історичної правди. Зокрема, описуючи діяльність унійної Почаївської друкарні в Російській імперії (1795–1831), він зазначав: «російський уряд не закрив Почаївської друкарні, і вона вільно продовжувала свою працю, як і до того; щоб прислужитися новому урядові, о. Коберський 1796 р. видрукував навіть таку книжечку: “Проповедь при нарочитом обхожденіи и именования Ея Превысочайшего и Непреодоленного Величества Самодержицы и Государыни Императрицы всея Россіи Екатерины Вторыя”»²⁰.

Чільне місце дослідник присвятив аналізу видавничої справи Києво-Печерської лаври (КПЛ)²¹. Характеризуючи «обмосковлення» лаврської друкарні, вчений навів розлогі історичні документи, переважно подання архімандритів КПЛ²². Характеризуючи секуляризаційну політику Катерини II в цьому руслі, дослідник використовує терміни «репресії», «догани», «цензурні скорпіони»²³. Назагал, історичний опис діяльності цієї друкарні І. Огієнко означив як епоху жорсткої уніфікації друку Лаври в суворій відповідності до московських стандартів. Він наводить свідчення постійних доган Синоду до київських митрополитів та архімандритів Лаври, в яких провідною ідеєю була вимога, «чтоб несходственных с выходящими из Московской типографии книгами в народ выпускаемо не было ... и ни в чем ни малейшей разности не было...»²⁴. Лише від 1786 р., коли «Лавра та її друкарня перейшли під опіку митрополита» як нового члену Синоду, «трохи спиняються вмішування Синоду до друкарських справ Лаври», пише науковець²⁵. На нашу думку, часто друкарні були змушені у важких умовах вдаватися до «лестоців» стосовно імперської влади. Зокрема, як зазначав І. Огієнко, «першою книжкою гражданського друку (мається на увазі друкарня Київської духовної академії – В.Ч.) в Києві була: “Поздравительные речи Императрице Екатерине II, во время Высочайшего ея в Кіеве пребыли, пребывания и отшествия, сказованныя Кіевским митрополитом Самуилом”» 1787 р.²⁶ Подібно до київських друкарень, як зазначав І. Огієнко, уніфікаційна політика російського уряду не оминула й Чернігівську друкарню та інші видавничі центри в Україні²⁷. Дослідник характеризував не лише релігійне, а й світське друкарство на українських землях, зазначаючи: «Російська культура через друковану світську книжку потроху заливала Вкраїну»²⁸.

13 Огієнко І. Українська культура: коротка історія... С. 198–200.

14 Там само.

15 Зокрема, В. Заїкін зазначав: «найзначнішими працями І. Огієнка ... треба визнати його твори по історії українського друкарства». Див.: Заїкін В. Професор Іван Огієнко як церковний та громад. діяч і як учений. Варшава, 1925. С. 14.

16 Огієнко І. Українська культура: коротка історія... С. 161.

17 Там само. С. 163.

18 Там само. С. 172–177.

19 Огієнко І. Історія українського друкарства / Упор., авт. іст.-біогр. нариса та приміт. М. Тимошик. Либідь, 1994. 448 с.

20 Там само. С. 225.

21 Там само. С. 255–320.

22 Там само. С. 306–308.

23 Там само. С. 308–311.

24 Там само. С. 310.

25 Там само. С. 311.

26 Там само. С. 328.

27 Там само. С. 357–359.

28 Там само. С. 368.

У монографії «Українська Церква» науковець, ґрунтуючись на національно-історично-му аналізі церковної історії, розвиває свою провідну думку щодо «обмосковлення Української Церкви»²⁹, і підтверджує цього разу своє бачення злободенними фактами з історії українсько-російських церковних взаємин XVIII ст. Уніфікаційній політиці Катерини II дослідник приділив чималу увагу – він згадує про неї і в розділі «Обмосковлення Української Церкви»³⁰, і водночас присвячує діяльності цієї імператриці окрему главу «Як цариця Катерина обмосковлювала Церкву Українську»³¹. Опис науковця вирізняє значна емоційність: «Катерина вміло та рішуче повела ворожу нам політику, і за довге життя своє доценту зруйнувала Україну»³². Перед характеристикою церковно-політичної діяльності Катерини II дослідник розлого висвітлив загальну реформаторську справу імператриці щодо України загалом³³.

Як дослідник культури та філолог, І. Огієнко передусім аналізує зміни в середній та вищій освіті на українських землях у другій половині XVIII ст.³⁴ Чільну увагу приділено русифікації Київської академії, її перетворенню на класичний «малоросійський» вищий духовний навчальний заклад. Науковця вирізняє оригінальне поєднання науково-публіцистичного стилю з опорою як на історіографічні, так і суто історичні джерела (архіви консисторій, Повне зібрання законів Російської імперії, «Акты архива Юго-Западной России» тощо). Дослідник часто наводить накази Катерини II та приклади їх виконання українськими ієрархами³⁵, застосує біографічний, історико-генетичний, компаративний методи дослідження. Цікаво, що, описуючи «боротьбу за церковні землі», І. Огієнко акцентує на суперечностях «великоросійського» варіанту цієї реформи (1763–1764) та розлого описує спротив митрополита Арсенія Мацієвича введенню «церковних штатів»³⁶. Це можна пояснити прагненням дослідника до біографічних розвідок, присвячених українським церковним і політичним діячам – наприклад, митрополиту Арсенію І. Огієнко присвятив окрему монографію³⁷. Характеризуючи проведення реформи 1786 р. на українських теренах, дослідник розлого описав окремі акти «пасивного» спротиву української ієрархії секуляризації в 1760-х рр., і лише одним реченням висловився саме про проведення реформи³⁸. Заслугує на увагу факт, що свої наукові розвідки з імперської політики Росії щодо Української Церкви історик також узагальнив у двох коротких брошурах, виданих у Тарнові (Польща) – «Як Москва взяла під владу вільну Церкву Українську»³⁹, «Як Москва знищила волю друкарні Києво-Печерської Лаври»⁴⁰. Друга із зазначених публікацій згодом стала одним із розділів «Історії українського друкарства»⁴¹, де дослідник більш розлого висвітлив дискримінаційну політику Катерини, що було проаналізовано вище. Видання цих праць у діаспорних осередках Польщі вже в 1921 р., щойно після поразки українських змагань на теренах Великої України, свідчить про прагнення української наукової інтелігенції (та І. Огієнка в першу чергу) до ознайомлення широкого українського загалу з історією підкорення України та Української Церкви зокрема російським імперським режимом.

Дослідник, критикуючи ставлення російського уряду до релігійного життя України, не залишив осторонь і морально-духовну сторону церковно-політичних процесів. Небезпідставно про політику російських імператорів науковець згадував також в історико-догматичній (як він сам її означив) роботі «Іконоборство»⁴². На нашу думку, цей факт дає право сказати, що визначний український історик вважав політику багатьох російських імператорів «безбожною». Митрополит Іларіон Огієнко називав імператрицю Катерину II «в іс-

²⁹ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 7.

³⁰ Дослідник різко негативно оцінює церковно-політичну діяльність цієї імператриці: «горіла лютістю на Україну й добила її остаточно», «посилає в Україну на різні посади москвинів, що справу обмосковлення нашої Церкви повели прискореним темпом». Див.: Іларіон, митрополит. Українська Церква. С. 250.

³¹ Там само. С. 261–274.

³² Там само. С. 261.

³³ Там само. С. 261–265.

³⁴ Там само. С. 263–265.

³⁵ Там само. С. 265–268.

³⁶ Там само. С. 269–272. Загалом, характеристиці спротиву українського ієрарха Арсенія Мацієвича дослідник приділив три з половиною сторінки, а відібрано українських монастирських земель – лише дві.

³⁷ Іларіон, митрополит. Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. 279 с.

³⁸ Іларіон, митрополит. Українська Церква. С. 272–274.

³⁹ Огієнко І. Як Москва взяла під свою владу вільну Церкву Українську. Тернів: Вид-во «Українська Автокефальна Церква», 1921. Ч. 6. 18 с.

⁴⁰ Огієнко І. Як Москва знищила волю друку Київ-Печерської Лаври. Варшава: Вид-во «Українська Автокефальна Церква», 1921. 15 с.

⁴¹ Огієнко І. Історія українського друкарства. Львів: Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1925. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII в. 418 с. Можемо стверджувати, що окреме видання цієї праці було також важливим для І. Огієнка.

⁴² Іларіон, митрополит (І. Огієнко). Іконоборство: історико-догматична монографія. Вінніпег: Консисторія Української Греко-Православної Церкви в Канаді, 1954. 239 с.

тогій своїй невіруючою»⁴³, і уточнював, що «французька атеїстична література вбила всі залишки Віри» в її душі. На думку науковця, саме «самодержиця всеросійська» «диктувала» Пункти обер-прокурора І. Меллісіно, які слідували «повній науці протестанства», та ненавиділа єпископат українського походження, «який тримався достойно»⁴⁴. Дослідник навіть коротко історію про те, як замучили єпископа-українця Арсенія Мацієвича за протест проти секуляризації монастирських маєтностей 1764 р.⁴⁵ Узагальнюючи негативний вплив російської самодержавної політики на українське буття, дослідник зазначив: «українська інтелігенція повністю заразилась від російської тим самим духом. Вона збайдужіла до своєї Віри та Церкви, а це принесло нам величезну шкоду, бо це так само відірвало нашу інтелігенцію і від народу»⁴⁶. Бачимо, що стиль дослідника характеризувався не лише емоційним викладом, а й численними історико-філософськими роздумами.

Нарешті, вважаємо за потрібне проаналізувати погляди митрополита Іларіона Огієнка на різні аспекти російської церковної політики щодо України крізь призму вже згаданої монографії «Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич»⁴⁷. Незважаючи на біографічний характер праці, дослідник розлого подає історичний фон епохи «освіченого абсолютизму» та його різногранного впливу. Зокрема, знову узагальнено мислить про різницю між українською та російською «церковною ідеологією» та доходить висновку, що вони були абсолютно несумісні⁴⁸. Як промовистий факт митрополит Іларіон наводить цікаві джерельні свідчення (в інших роботах діаспорних вчених цього не зустрічаємо), а саме наказ Катерини II щодо недопуску «малоросійських монахів» до «Великоросії»⁴⁹. Церковно-політичній діяльності цієї імператриці науковець також присвятив увесь XI розділ під промовистою назвою – «Грабування України»⁵⁰. У монографії, яка була присвячена назгал соціально-релігійним та церковно-політичним проблемам життя України на тлі біографії митрополита Арсенія, історик висвітлює проблеми реакції українського населення на укладання нового «Уложення» (тобто збірки законів) 1767 р.⁵¹ Надалі науковець розлого охарактеризував «Пункти київського духовенства» 1767 р.⁵², тобто подання від українських єпархій щодо збереження та відновлення їхніх прав.

Наостанок вчений докладно висвітлює передумови та сам процес запуску секуляризації церковно-монастирських маєтностей уже в самій Україні (1786). Дослідник послідовно спирається на листування, донесення та накази Катерини II, П. Рум'янцева-Задунайського, обер-прокурора І. Меллісіно, інших чиновників, викриваючи «хитрість та підступність»⁵³ державної політики. На нашу думку, в цілому процес підготовки до здійснення реформи, за працею І. Огієнка, можна охарактеризувати так: тиск зверху та заборонні накази – призначення імператрицею «угодного» єпископату в Україні – невдача в очікуванні «чолобитних» від українського єпископату – остаточний наказ 1786 р. про введення «церковних штатів». Історик не наводить наслідків та особливостей втілення самої реформи, адже це виходило б за рамки біографічного дослідження.

Не можна не згадати ще одну важливу монографію митрополита Іларіона, написану 1962 р., але видану лише через 13 років, уже після смерті автора, – «Старець Паїсій Величковський»⁵⁴. Ця робота була першим і досі залишається в Україні єдиним (попри численні наукові праці, що з'явилися останніми роками⁵⁵) ґрунтовним біографічним дослідженням життєвого та творчого шляху прп. Паїсія Величковського, який був сучасником процесів секуляризації та занепаду Української Церкви XVIII ст. Ця остання наукова праця митрополита Іларіона є, фактично, підсумком і його власного творчого шляху, і підсумком у дослідженні тих процесів в українській церковній історії, яким науковець присвятив багато років свого життя, тому варто навести із неї розлогу цитату без купюр: «Наука манастирського життя, його ідеологія та саме реальне життя Старця Паїсія не були зви-

⁴³ Іларіон, митрополит (І. Огієнко). Іконоборство. С. 210.

⁴⁴ Там само. С. 212.

⁴⁵ Там само. С. 213–214.

⁴⁶ Там само. С. 214–215.

⁴⁷ Іларіон, митрополит. Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич. 279 с.

⁴⁸ Там само. С. 101–108.

⁴⁹ Там само. С. 108.

⁵⁰ Там само. С. 200–220.

⁵¹ Там само. С. 200–207.

⁵² Там само. С. 209–215.

⁵³ Там само. С. 215–218.

⁵⁴ Іларіон, митрополит. Старець Паїсій Величковський. Його життя, праця та наука: історична літературно-богословська монографія / За ред. прот. С. Ярмуса. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1975. 151 с.

⁵⁵ Детальніше бібліографію питання див.: Шуміло В., Шуміло С. Паїсій Величковський та Григорій Сковорода: два погляди на феномен аскетизму. *Православ'я в Україні. До 300-річчя з Дня народження преподобного Паїсія Величковського та Григорія Савича Сковороди: збірник статей* / Під ред. д. н. з богосл., проф., Митрополита Київського і всієї України Епіфанія та ін. Київ: Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 547, [1] с. Вип. XI. С. 63–79. Як і сам цей збірник, присвячений прп. Паїсію.

чайними на свій час. Того часу монастирі помітно занепали, не виділялися якимись особливими монашими подвигами. Якраз за часу праці Старця Паїсія на Сході, в Росії та в Україні відбувалася велика трагедія монашества, – їх царська влада поступово свідомо нищила. Цар російський Петро I послідовно обмежував число монашества і відібрав їхні права. А цариця Катерина II вже просто насиллям року 1764-го відібрала від монастирів їхні маєтки, бо їй на колоніальні та імперіялістичні війни бракувало коштів. Цариця Катерина так сильно вдарила монашество взагалі, аскетичне зокрема, що воно вже ніколи не піднялося до попереднього стану. Проти цього нищення монашества виступив славний Митрополит Арсеній Мацієвич, родом Волиняк, – і цариця Катерина його закатувала (1772 р.). Це був нечужаний безбожний удар по Православній Церкві! Ось на цьому трагічному фоні розбитого монашества Старець Паїсій виступає як спаситель його!»⁵⁶.

Окрім церковних істориків української діаспори, минулим релігійно-політичного життя України цікавились й суто світські вчені. Відомий письменник, літературознавець, громадський діяч діаспори в Америці, Григорій Лужницький⁵⁷ написав загальний огляд під назвою «Українська Церква між Сходом та Заходом»⁵⁸. Незважаючи на те, що ця праця присвячена передусім історії Української Католицької та Греко-католицької Церкви, декілька сторінок дослідник присвятив і характеристиці впливу Російської імперії на Українську Православну Церкву. У промовистому за назвою розділі «Українська Нез'єдинена Церква в неволі» дослідник висловив декілька авторських оцінок церковної політики Катерини II. Науковець так охарактеризував стан Української Православної Церкви в другій половині XVIII ст.: «Українська Нез'єдинена Церква помалу пішла в кайдани московського уряду й, що більше, стала знаряддям обмосковлювання цього ж українського народу. За війняком декількох владик, як згаданий владика Арсен Мацієвич та ще дехто, мучеників вона не мала й не могла мати, бо з хвилиною, коли стала іграшкою політичної гри світських і духовних, забувала вона про своє післанництво на землі»⁵⁹. Г. Лужницький наводив окремі факти спротиву українського духовенства секуляризаційній політиці Катерини II, однак оцінюючи їх як безперспективні⁶⁰. Цікаво, що згодом деякі абзаци з праці Г. Лужницького (про петиції українського духовенства 1743 р.)⁶¹ І. Огієнко використав у монографії «Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич» (оскільки вона вийшла друком на 10 років пізніше).

Знаним істориком-державником, громадсько-політичним діячем діаспори був Д. Дорошенко. Він багато працював у різноманітних українських осередках за кордоном – у Празі (Український вільний університет), Берліні (Український науковий інститут), Мюнхені (Українська вільна академія наук)⁶² тощо. Будучи професором церковної історії, свої думки він виклав не лише в роботах з історії України, а й у наративах з історії Української Церкви. Історичні праці науковця вирізняє широка історіографічна база, адже сам дослідник був одним із найвидатніших українських історіографів свого часу⁶³.

Привертає увагу історико-публіцистична монографія Д. Дорошенка «Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу»⁶⁴. Незважаючи на її загальний характер, науковець висвітлює і власне бачення життя Церкви в умовах підпорядкування російській владі. З одного боку, історик називав XVIII ст. «добом упадку Української Православної Церкви»⁶⁵, часом «позбавлення своєї національної Церкви»⁶⁶, і водночас не критикував вище українське духовенство цього «перехідного періоду», а зазначав: «православне духовенство утворило на Україні з кінця XVIII ст. окремий стан, який

⁵⁶ Іларіон, митрополит. Старець Паїсій Величковський. С. 113.

⁵⁷ Дет. див.: Сирота Л. Лужницький Григорій. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-59059>.

⁵⁸ Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом = Ukrainian Church between east and west: нарис історії Української Церкви. Філадельфія: Накладом Союзу українців католиків «Провидіння», 1954. 723 с.: іл.

⁵⁹ Там само. С. 448–449.

⁶⁰ Там само. С. 448.

⁶¹ Там само.

⁶² Білецький Л. Дмитро Дорошенко. *Українська вільна академія наук*. Вінніпег: Накладом Ювілейного Комітету для вшанування 50-ліття наук і громад. пр. Д. Дорошенка, 1949. 23 с.; Іваницька С. Дорошенко Дмитрій Іванович. *Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет»* (кінець XIX – поч. XX ст.). Запоріжжя: Просвіта, 2011. С. 377–382; Солдатенко В. Дорошенко Дмитро Іванович. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.* Київ: Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.; Дорошенко Дмитро Іванович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник* / Відп. ред. М. Варварцев. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 5. Біографічна частина: А–М. С. 135–140.

⁶³ За слушним зауваженням Ю. Пінчука та Л. Гриневич, Д. Дорошенко був «одним з фундаторів державницького напрямку в історіографії України, автором першої академічної праці із зазначеної тематики». Див.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. *Державна школа: Історія. Політологія. Право*. Київ: Вид-во «Українознавство», 1996. 188 с.

⁶⁴ Дорошенко Д. *Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу*. Берлін: Друкарня Е. Віхнера, 1940. 71 с.

⁶⁵ Там само. С. 42.

⁶⁶ Там само.

близько стояв до народу, і був тісно пов'язаний з його долею, з його добробутом. Одже натурально, що з-поміж духовенства, з-поміж його синів виходили діячі на полі українського письменства і взагалі українського національного руху, виходили щирі українські патріоти»⁶⁷. Безумовно, тут Д. Дорошенко вів мову переважно про нижче та середнє (архімандрити, протоієреї тощо) духовенство. Далі науковець перейшов до характеристики XIX ст. та політики Миколи I.

В іншій монографії, присвяченій історії Християнської Церкви загалом⁶⁸, дослідник приділив увагу і проблемам Української Церкви в другій половині XVIII ст. Тут він набагато різкіше характеризує уніфікаційну політику російського уряду XVIII ст. щодо України. Спочатку коротко згадує про «загальну несимпатію Катерини II до всього українського», вказуючи на мученицьку долю митрополита Арсенія Мацієвича⁶⁹. Далі характеризує рецепцію російською владою традицій української вищої духовної освіти, і називає XVIII ст. добою русифікації⁷⁰. Цікаво, що саме завдяки зусиллям українських вчених як кінця XIX – початку XX ст. (за доби імперії), так і діаспорного періоду почав ширитися культ митрополита Арсенія Мацієвича⁷¹, якого вже в сучасний період було долучено до лику святих⁷².

У згаданій вище монографії Д. Дорошенко стисло окреслив, так само як І. Огієнко у своїх працях, найбільш злободенні факти впливу імперського уряду на церковне життя в Україні: русифікацію освіти, заміщення посад та парафій «москалями», заборону української мови в усіх сферах релігійного життя тощо.⁷³ На думку дослідника, «нещаслива церковна політика російського уряду» призвела до пошуку «правди» в «різних протестантських сектах»⁷⁴. Цей історіографічний факт, спостереження щодо взаємозв'язку між секуляризаційними церковно-політичними тенденціями та посиленням протестантизму в Україні вперше зустрічаємо саме у Д. Дорошенка.

Окремі фрагменти з релігійної політики російського уряду бачимо й у суто світських працях цього видатного історика-державника. Зокрема в роботі «Нариси з історії України»⁷⁵ дослідник у руслі загальної політики уряду Катерини II згадував і про секуляризацію 1786 р. Він наводив дані про велику кількість «відібраних селян» (близько 50 тис. для київських монастирів), оцінював стан колишніх церковних селян як підневільний, оскільки з них «мали комплектуватись окремі полки російської армії»⁷⁶. Дослідник болісно сприймав введення «церковних штатів» як удар по Київській академії зокрема, і по всьому українському шкільництву та друкарству загалом⁷⁷.

В іншій наративній роботі («Курс історії України для вищих клас середніх шкіл») Д. Дорошенко вкрай побіжно згадував про церковну політику Катерини II⁷⁸. За слушним висловом Л. Божука, «Дмитро Іванович завжди працював на потребу дня»⁷⁹, відповідно, «так з'являлися його численні наукові праці»⁸⁰, які вирізнялись своєрідним науково-публіцистичним стилем та риторикою. Зокрема, було лише згадано про секуляризацію церковно-монастирських маєностей протягом 1786–1788 рр. та в цілому охарактеризовано шкідливі наслідки заходів імперського уряду для України: «чужі й незвичні церковні порядки ... повели до упадку великої сили філантропічних заходів, т. зв. “шпиталів” і добродійних брацтв, які існували при українських церквах і монастирях»⁸¹. Дещо пізніше, вже в Німеччині, вийшла друком ще одна історико-публіцистична праця науковця – «Короткий курс історії України з малюнками»⁸², – яка в описі політики російських імператорів щодо

⁶⁷ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному... С. 42–43.

⁶⁸ Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег: Вид-ня Наук. Товариства при Колегії св. Андрія в Вінніпегу, 1949. 102 с.

⁶⁹ Там само. С. 80.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Зокрема, про митрополита Арсенія Мацієвича писали К. Харлампович, І. Власовський, вже згаданий І. Огієнко та ін. українські вчені.

⁷² Дет. див.: Петрущак І. Канонізація святих на соборах Української Православної Церкви Київського Патріархату 1996–2013. Київ: Київська Православна Богословська Академія. Богословський факультет, 2018. С. 57–68.

⁷³ Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. С. 80–81.

⁷⁴ Там само. С. 81.

⁷⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. II (від половини XVII ст.). *Праці Українського Наукового Інституту*. Варшава, 1933. Т. XVIII. Серія підручників, книга 2. 370 с.

⁷⁶ Там само. С. 216.

⁷⁷ Там само. С. 217.

⁷⁸ Дорошенко Д. Курс історії України: для вищих клас середніх шкіл. Відень–Київ: Вернигора, 1921. 231 с. С. 173–174.

⁷⁹ Божук Л. Роль Д. Дорошенка у формуванні українського наукового простору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Секція «Українознавство»*. Вип. 12. Київ, 2008. С. 35.

⁸⁰ Там само. С. 35.

⁸¹ Дорошенко Д. Курс історії України. С. 174.

⁸² Дорошенко Д. Короткий курс історії України з малюнками. Ляйпціг–Катеринослав: Українське вид-во у Катеринославі, 1923. 228 с.

України повністю дублювала попередню працю⁸³ (однаковою була також нумерація сторінок розділів⁸⁴).

Дуже цікаву та глибоку джерелознавчу працю знаходимо в іншого видатного діаспорного науковця – О. Лотоцького⁸⁵. Дослідник багато співпрацював зі знайомими істориками свого часу – В. Антоновичем, М. Грушевським, О. Лазаревським⁸⁶, також перебував і працював у багатьох діаспорних наукових осередках – у Відні, в рамках Українського вільного університету в Празі, у Варшавському університеті, в Українському технічно-господарському інституті у Подебрадах, читав лекції у Парижі тощо⁸⁷.

У роботі «Українські джерела церковного права» міститься цікава характеристика деяких законодавчих актів Російської імперії, які дають змогу оцінити законодавчо-регулятивний вплив уряду на різні сторони життя Української Церкви. У розділі «Пам'ятки законотатні російської доби» дослідник детально розглядає причини переміни устоїв «московської церкви» внаслідок «втягнення у політичне життя північної держави»⁸⁸. Характеризуючи фактично цезаро-папистську систему церковно-політичних відносин у XVIII ст., історик аналізує «Адміністративні акти поневолення Української Церкви», де вже сама назва розділу виражає послідовну національну позицію автора (с. 279). Серед найважливіших соціально-релігійних проблем, що виникли в Україні внаслідок тиску імперії та Синоду, О. Лотоцький вказує на скасування виборності київського митрополита, відміну принципу безапеляційності митрополичого суду тощо (що яскраво виявлялось і за доби Катерини II) (с. 282). Особливо значущими дослідник визначає «Пункти українського духовенства», які вироблялися для «Комісії для сочинення проекту нового уложенія». Цікаво, що, на думку історика, саме під «вражінням» від прецедентів українського спротиву політиці російської влади, імператриця вдалася до «нівеляційних заходів» (с. 283).

«Вихідною точкою» цієї нівеляції вчений називає «секуляризацію архиєрейських та монастирських маєтків з установленням штатів для удержання духовенства» (с. 284). Саме у О. Лотоцького бачимо деякі факти, які висвітлюють заходи уряду протягом 1764–1786 рр. (проміжок між секуляризацією на російських та українських теренах імперії). Ці історичні дані ми не знаходимо в інших діаспорних вчених, що свідчить про ґрунтовність аналізу та намагання науковця зрозуміти події в їх багатогранності. На основі проблемно-хронологічного, біографічного та структурного методів дослідник висвітлює цікаві й суперечливі факти секуляризаційної політики, підтверджуючи свої думки іншими джерелами. Проаналізуємо опис О. Лотоцького в дискусії ключових фактів, наведених істориком.

По-перше, як своєрідну «помсту» за відмову митрополита Арсенія Могилянського беззастережно дозволити секуляризацію, майже одразу припинили асигнування на Київську академію, що було «припасуванням наслідків, що вже позначилися Московщині» (с. 284). По-друге, готувалося підґрунтя для опису церковної власності духовних осіб, які помирали вже після появи указу 1763 р. Починається своєрідна «блокада» ченців з «малоросійських епархій» стосовно їхнього прибуття до «великоросійських» земель імперії (с. 284–285). Дослідник із боєм зауважував, що навіть у сфері суто внутрішньо-економічних процесів Української Церкви було запроваджено контроль – введено таксу за треби; «поширення сих указів на Україну нічим не було виправдане, бо на Україні не заведено було духовних штатів та не наділено причти землями» (с. 285), – зазначав науковець. На думку О. Лотоцького, навіть сама спроба українського духовенства в «Пунктах» до «Комісії нового уложенія» відновити свої права спричинила гостру хвилю реакції імперського уряду (с. 286). Як і більшість істориків Церкви української діаспори, дослідник гостро критикував митрополита Гавриїла Кременецького за його зраду українським релігійним інтересам: «Типовий представник архиєрея на взірець Духовного Регламенту, митрополіт Гавриїл, ставши митрополітом, хоч і українець зроду, був найслухнянішим органом централізаційної політики російського правительства щодо української Церкви» (с. 286). Науковець наводить багато відомостей і про інші заходи імперської влади щодо Церкви, як-то заміна посад «людьми зайшлими», заборони щодо висвят дітей старшини та козаків без особливих дозволів полковників тощо (с. 286–290). Назагал, опис О. Лотоцького має гострий, викривальний і водночас – науково обґрунтований характер.

⁸³ Дорошенко Д. Короткий курс історії України з малюнками. С. 173–174.

⁸⁴ Там само (Зміст).

⁸⁵ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. *Праці Українського Наукового Інституту*. Варшава, 1931. Т. 5. Кн. 1. 318 с.

⁸⁶ Михайленко Г. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2014. С. 36, 39–40.

⁸⁷ Там само. С. 133–159.

⁸⁸ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. С. 271. Далі посилання на сторінки цієї роботи подаємо в тексті статті в дужках.

Нарешті, бачимо окремі авторські оцінки церковної політики Катерини II в наративі О. Лотоцького з історії помісних Православних Церков⁸⁹. Дослідник чільну увагу приділив церковно-політичним відносинам. Так, описуючи «Московську церкву», окремий підрозділ історик присвятив «відносинам церковно-державним та церковно-суспільним» (с. 422). О. Лотоцький робить значний акцент на «Духовному регламенті» архієпископа Феофана Прокоповича та безспідставно вважає його причиною зловживань державою щодо Православної Церкви (с. 415–430). Характеризуючи церковну політику імператриці Катерини II, вчений приділяє багато уваги секуляризації церковних маєтностей. Він зазначає, що більша частина Синоду діяла в інтересах, «для цариці бажаних», і звинувачує передусім «ієрархів-москалів» у підкоренні Української Церкви імперським інтересам (с. 426). Згадує науковець і про протест Арсенія Мацієвича, і робить висновок: «церковна ієрархія, од верху до низу, стала безоглядною політичною зброєю в руках самодержавної влади» (с. 427). Оскільки праця О. Лотоцького має історико-догматичний характер, то декілька сторінок цієї роботи історик присвятив аналізу феномену цезаро-папізму в руслі політики Катерини II крізь призму законодавчих актів імперії (с. 428).

Визначною дослідницею української історії, історіографії та джерелознавства була Н. Полонська-Василенко. Вчена залишила по собі багату наукову спадщину, до сфери її зацікавленості належала й історія суспільно-релігійних процесів. У двотомній праці «Історія України»⁹⁰ дослідниця на основі яскраво вираженого історико-фактографічного та системного підходу окреслила віхи української історії; наскрізною лінією Н. Полонська-Василенко визначила проблему української самостійності/підлеглості у всіх сферах суспільного життя. У розділі «Духове життя» коротко охарактеризовано існування Української Православної Церкви й «у складі Російської Церкви»⁹¹.

На відміну від багатьох діаспорних дослідників, Н. Полонська-Василенко не робить акцент на біографічному описі ієрархів та імператорів, а зосереджується на наслідках їх політики. Наприклад, винним в уніфікації Церкви вчена вважає саме київського митрополита. Посилаючись на І. Власовського, вона пише: «митрополит Гавриїл Кременецький (1770–1783) систематично провадив централізаційну політику в Українській Церкві, достосовуючи її порядки до тих, що були в Російській Церкві. За його правління заведено ще одно обмеження: Синод став сам призначати архимандритів та ігуменів до українських монастирів»⁹². Цікаво, що дослідниця узагальнила політику російських імператорів, використовуючи й церковну термінологію: «протягом коло 60 років ця цивільна влада належала жінкам – Катерині I, Анні, Єлисаветі, Катерині II, з яких дві – Катерина I та Катерина II – були німкені... Яскравішого прикладу панування цезаропапізму не може бути»⁹³.

Окрім згаданої праці, Н. Полонська-Василенко залишила авторські оцінки російської церковної політики в монографії «Історичні підвалини УАПЦ»⁹⁴. Тут дослідниця також гостро засуджує ідею – «цар є голова Церкви», і зазначає, що це навіть було узаконено на державно-правовому рівні⁹⁵. У руслі секуляризаційної та централізаторської церковної політики уряду Н. Полонська-Василенко згадала лише про факти утисків українських друкарень у XVIII ст.⁹⁶ Як і деякі інші історики Церкви (І. Огієнко, Д. Дорошенко), дослідниця науково обґрунтувала різницю між Українською та Російською Православними Церквами на широкому історичному, канонічному, культурному тлі – у статті, надрукованій в Мюнхені, в Інституті для вивчення СРСР⁹⁷.

Значний внесок у розвиток церковно-історичних студій зробив І. Власовський. Відомий вчений протягом 1944–1948 рр. проживав у Німеччині, а з 1948 р. перебував та працював у Канаді, де при Колегії св. Андрія Первозваного у Вінніпезі викладав богословські та історичні дисципліни⁹⁸. Найбільш визначною працею вченого слід визнати його п'яти-томний «Нарис історії Української Православної Церкви»⁹⁹. Періоду XVIII–XIX ст. при-

⁸⁹ Лотоцький О. Автокефалія: У 2 т. *Праці Українського наукового інституту*. Варшава, 1935–1938. Т. 2: Нарис історії автокефальних Церков. Далі посилання на сторінки цієї роботи подаємо в тексті статті в дужках.

⁹⁰ Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1976. Т. 2: від половини XVII ст. до 1923 р. 600 с.

⁹¹ Там само. С. 6, 198–201.

⁹² Там само. С. 201.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Полонська-Василенко Н. *Історичні підвалини УАПЦ*. Рим, 1964. 126 с.

⁹⁵ Там само. С. 85.

⁹⁶ Там само. С. 84.

⁹⁷ Полонська-Василенко Н. Особливості Української Православної Церкви. *Український збірник*. Мюнхен: Інститут для вивчення СССР, 1958. Кн. 14. С. 59–95.

⁹⁸ Дет. про життя та наукову діяльність І. Власовського в еміграції див.: Іван Власовський. *Пропамятна книга* / За ред. Ф. Кульчицького, О. Мухи. Торонто: Українське православне братство св. Володимира, 1974. 142 с.

⁹⁹ Власовський І. *Нарис історії Української Православної Церкви*. Нью-Йорк–Саунд-Баунд-Брук, 1977. Т. III (XVIII–XX ст.). 390 с.

свячено третій том цієї загальної монографії. Будуючи структуру оповіді, автор спирався на хронологічний, тематичний та почасти географічний принцип, тому політиці Катерини II та умовам буття Української Церкви за її правління присвячені різні підрозділи роботи¹⁰⁰. У цілому, праця дослідника вирізняє значний масив історичних роздумів та висновків автора, який часто намагається по-своєму інтерпретувати суспільно-релігійні явища. До проблем життя Української Церкви дослідник підійшов дуже ґрунтовно, про що свідчать назви розділів: «Київська митрополія як автономна церковна область», «Українська культура під впливом Церкви та упадок її», «Український церковний потенціал, його ролі та праця на культурному піднесенні Московщини у XVIII ст.».

У першому розділі наскрізною лінією для характеристики життя Української Церкви є постать київського митрополита. Дослідник ніби докоряє першоєрарху, який фактично був вимушений йти у фарватері московської церковної політики, і зазначає: «Таке становище Київського митрополита робило б з нього духовного вождя українського народу, та навіть і білоруського» (с. 7). Цікаво, що, на думку І. Власовського, епоха Катерини II не була піковим часом наступу на права Української Церкви, а радше остаточним довершенням церковної політики уряду. Науковець наводить найбільш влучні факти, які доводили негативний вплив політики імперського уряду на духовну, авторитетну роль митрополита й Української Церкви загалом: заборона титулу «митрополит всея Малія Росії», адже таке найменування було фактором докору щодо колишньої підлеглості «великоросійських єпархій» Києву за доби Русі; жорстку позицію уряду щодо «Пунктів о выгодах малороссийского духовенства»; русифікація українських монастирів за особистого сприяння митрополитів Гавриїла Кременецького та Самуїла Миславського; введення штатів за секуляризацию 1786–1788 рр. та «розбори» українського духовенства, що стало крайньою точкою в жорстокій політиці щодо Церкви на українських теренах, вважає І. Власовський (с. 31–37).

Про політику Катерини II науковець згадує вже в першому розділі – «Київська митрополія і доля її, як автономної Церковної області в складі Російської Православної Церкви, від 1686 р. до кінця XVIII ст.». Дослідник, в цілому ставлячись дуже негативно до постаті Катерини II, інколи визнавав рацію за її церковною політикою, зокрема, щодо «приєднання білоруської кафедри до Росії»: «з огляду на те, що Польща ... цілий час порушувала п. 9 Вічного миру 1686 р. про свободу віри для православних, трудно не признати рації безпосередньої залежності та зносин єдиного в Польщі православного єпископа Білорусі з Російським Синодом, бо тільки Російський уряд мав силу боротися з порушенням договору, підписаного ним з Польщею 1686 р.» (с. 15).

Далі історик описує долю Київської (Києво-Могилянської) академії: «В другій половині XVIII в., а властиво в правління Катерини II (1762–1796), Києво-Могилянська Академія довго знаходилась в стані, можна сказати, переходовому у всіх відношеннях» (с. 45), стані перед фактично повною нівеляцією академії як центру української вищої освіти XVIII ст. – на відміну від інших галузей церковного життя (економічних, політичних), які зазнавали жорсткого тиску уряду імператриці. Науковець задує навіть маловідомі факти щодо впливу російського уряду на Київську академію в другій половині XVIII ст., зокрема наводить відомості про «заведення чисто московської вимови церковно-словянських текстів в церковнім богослуженні» та навіть про викладання риторики «по правилах поезії, надрукованих в Москві, ораторію ж по правилах Ломоносова» (с. 47). Гостро заперечує І. Власовський думки російських істориків (передусім А. Карташова), які вказували на побожність Катерини II: «Все це було лицемірством дуже далекої не тільки від православ'я, а взагалі від Церкви Христової вольтер'янки-німки на російському престолі. До духовенства, а особливо до українського, не мала симпатій Катерина II з її планами повного підпорядкування Церкви державі», – писав дослідник (с. 45). Далі він характеризує видання українських книг під російською цензурою (с. 58–62), і навіть розлого наводить життєписи українських святих кінця XVII – XVIII ст. (с. 70–99), що особливо контрастує з іншими працями діаспорних вчених.

Вважаємо за потрібне проаналізувати також науковий доробок істориків, яких не можна назвати суто діаспорними дослідниками, але праці яких мали вагомий вплив на українську інтелігенцію закордоння. У цьому контексті варто згадати роботу М. Аркаса¹⁰¹ «Історія України-Русі», друге видання якої було здійснене 1912 р. в Кракові¹⁰². Працю вирізняє значна кількість ілюстративного матеріалу, зокрема портрети Катерини II та деяких київ-

¹⁰⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 388–390. Далі посилання на сторінки цієї роботи подаємо в тексті статті в дужках.

¹⁰¹ Микола Аркас помер 1909 р. в Миколаєві, і фактично все життя прожив на території українських земель в складі Російської імперії.

¹⁰² Аркас М. Історія України-Русі: з малюнками. Краків: Накладом О. Аркасової, 1912. 424 с.: іл.

ських митрополитів¹⁰³. Цікаво, що, на відміну від діаспорних істориків, М. Аркас називав митрополита Рафаїла Заборовського «великим оборонцем київської Академії»¹⁰⁴, хоча водночас негативно оцінював діяльність російського уряду другої половини XVIII ст.: духовенство «переслідують, нівечено освіту, понижують», «заборонено навіть букваря (українського – В. Ч.) друкувати». Дослідник картав за контроль над Українською Церквою не лише «духовні московські влади», а й колишню старшину, яка фактично стала дворянством імперії¹⁰⁵. Назагал ця праця за своїм популярним стилем та направленістю є посібником або підручником з історії України, а не строго науковою працею.

Характеризуючи українську історичну думку будь-якого періоду від стародавньої доби до початку XX ст., не можна оминати увагою праці М. Грушевського. Оскільки більшість робіт історика було видруковано у Львові, Києві або Санкт-Петербурзі, ми охарактеризуємо церковну політику Катерини II лише крізь призму тих праць, які видавалися за кордоном Російської імперії або СРСР. Наприклад, у навчальному посібнику «Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» (Відень, 1920) видатний історик згадував про секуляризацію церковних маєтностей 1786 р., але фактично не навів авторських оцінок. Дослідник так назагал оцінив реформи російського уряду щодо українського соціокультурного життя: «українське громадянство мовчки сприйняло се скасування до решти старого устрою, жалувало за ним, але мало хто відважився виступати з тими жалованнями»¹⁰⁶. На жаль, у найголовнішій праці М. Грушевського – 10-ти томній «Історії України-Руси» – не згадувалось про політику Катерини II, оскільки останній том доходив до верхньої хронологічної межі 1658 р., а саме – Гадяцької умови за гетьманування І. Виговського¹⁰⁷.

У цьому контексті варто згадати також істориків, які, хоч і не були власне емігрантами, проте працювали поза межами Великої України в період входження західноукраїнських земель до Польської Республіки, і напрацювання яких мало певний вплив на інших діаспорних дослідників. На жаль, вони практично не аналізували церковно-політичну діяльність Катерини II щодо українських земель. Наприклад, в історичному огляді І. Холмського (псевдонім І. Крип'якевича) не згадується про проблеми Української Церкви XVIII ст., а лише окреслено «церковну унію та могилянські реформи»¹⁰⁸. З огляду на вагомий історико-етнографічний характер цієї праці, політичній тематиці в ній приділено значно менше уваги. Не було охарактеризовано проблему антицерковної політики Катерини II і в інших працях І. Крип'якевича¹⁰⁹, також у роботі О. Барвінського¹¹⁰, і навіть у великій колективній монографії І. Крип'якевича, М. Голубця, Д. Дорошенка та Я. Пастернака¹¹¹.

Наостанок відзначимо багаторічну працю по систематизації історичних та історіографічних джерел, присвячених минулому Української Церкви, греко-католицького священника, церковного історика о. Ісидора Патрила. Його «Джерела і бібліографія історії Української Церкви» не втратили наукової цінності до сьогодні¹¹².

Отже, церковно-політична діяльність уряду Катерини II щодо України досить ґрунтовно висвітлювалася діаспорними дослідниками. З одного боку, науковці закордоння базувались на здобутках дореволюційних учених – як українських, так і російських: К. Харламповича, М. Костомарова, архієпископа Філарета Гумілевського, І. Чистовича, М. Барсова та ін. Водночас діаспорні історики доповнили цю тему власними джерелознавчими й фактографічними розвідками, чим суттєво збагатили українську історичну думку. У цілому, дослідники оцінювали діяльність імперського уряду вкрай негативно, адже фактично державна секуляризаційна політика придушила оригінальне українське релігійно-куль-

¹⁰³ Аркас М. Історія України-Русі. С. 286, 342.

¹⁰⁴ Там само. С. 388.

¹⁰⁵ Там само. С. 386.

¹⁰⁶ Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. Київ–Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України (Дніпросоюз), 1920. С. 168.

¹⁰⁷ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Вид-че т-во «Книгоспілка», 1956. Т. X: Від смерті Хмельницького до Гадяцької умови.

¹⁰⁸ Холмський І. Історія України. Нью-Йорк: Педагогічний інститут українознавства НТШ, Шкільна рада УККА, 1971. С. 368.

¹⁰⁹ Маються на увазі такі роботи вченого: Крип'якевич І. Історія України. Київ–Львів–Відень: Українське вид-че т-во «Вернигора», 1918. 80 с.; Його ж. Огляд історії України. Repetitorium для вищих класів середніх шкіл та вчительських курсів. Київ–Львів–Відень: Українське вид-че т-во «Вернигора», 1919. 90 с.; Його ж. Мала історія України. Джерсі Сіті, 1924. 30 с.

¹¹⁰ Барвінський О. Історія України-Руси. Вінніпег: Накладом «Української друкарні», 1920. 128 с.

¹¹¹ Крип'якевич І., Голубець М., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. Вінніпег: Вид-во І. Тиктора, 1948. 968 с.

¹¹² Під час збору наукової літератури щодо історії Української Церкви автор послуговувався багатьма бібліографічними позиціями з видань ордену Василіян (90-ті рр. XX ст.). Див.: Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви: У 3 т. *Записки ЧСВВ*. Рим, 1975–1995. Сер. 2. Секція 1.

турне життя, а також знівелювала роль Української Церкви як духовної опори українського народу.

Вкрай важливою, разом із виданням суто історичних, краєзнавчих праць і розробкою проблем минулого Української Церкви, була також бібліографічна та джерельно-описова діяльність діаспорних науковців у контексті історії різних Церков, які існували на українських теренах. Найбільш вагомий внесок у розробку студій з церковної політики внесли митрополит Іларіон (І. Огієнко), Д. Дорошенко та О. Лотоцький. Цікавим є порівняльний дискурс висвітлення проблематики у працях церковних і світських істориків, а також у наративах з історії Української Церкви та України в цілому. Незважаючи на те, що питання секуляризаційної політики Катерини II не ставало безпосереднім об'єктом вивчення, діаспорні історики змогли детально його дослідити навіть у дискурсі переважно загальних праць. Найбільш ключовими проблемними віхами науковці вважали питання занепаду та контролю імперії за українською церковно-видавничою справою, секуляризацію церковно-монастирських маєтностей 1786 р. (питання цієї ж реформи на Слобожанщині та в Південній Україні у 1788 р. чомусь майже не згадувалося дослідниками). Також не оминули увагою діаспорні вчені аспект особистісного впливу митрополитів Київських на проведення уніфікаційних заходів російського уряду та постать митрополита Арсенія Мацієвича як символу опору тискові абсолютизму на релігійне життя. Маємо певну відмінність у поглядах на роль української ієрархії другої половини XVIII ст. в процесі «зросійщення» Української Церкви: одні дослідники вказували, що єпископат був «вірним помічником» російського уряду в цьому процесі, інші вважали українських вищих священнослужителів заручниками ситуації, які потрапили «під лещата» імперської системи.

References

- Bozhuk, L. (2008). Rol D. Doroshenka u formuvanni ukraïnskoho naukovoï prostoru [The role of D. Doroshenko in the formation of the Ukrainian scientific space]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 12, P. 32–35. Kyiv, Ukraine.
- Mykhailenko, H. (2014). Oleksandr Lototskyi (1870–1939 rr.): intelektualna biografiia istoryka [Oleksandr Lototskyi (1870–1939): intellectual biography of the historian]. Kherson, Ukraine.
- Olenych, L., Chuprova, V. (Ed.). (2007). Ivan Ohienko: «Ja vse zrobyv, shcho mih zrobyty...»: Biblioh. pokazhchik [Ivan Ohienko: «I did everything I could do...»: Bibliographic index]. Ternopil, Ukraine.
- Papakin, H., Hyrych, I. (Ed.). (2014). Hrushevskiy M. Istoryia Ukrainy pryldzhzhen do programy vyshchikh pochatkovykh shkil i nyzshykh klias shkil serednykh. Tvory: U 50 t. [Hrushevsky M. History of Ukraine adapted to the curriculum of higher primary schools and lower secondary schools. Works: In 50 vols.]. Lviv, Ukraine.
- Pashchenko, V. (1993). Rol I. Ohienka v ukraïnskomu relihiinomu i kulturnomu vidrodzhenni [The role of I. Ohienko in the Ukrainian religious and cultural revival]. Poltava, Ukraine.
- Pashchenko, V. (1995). Ivan Ohienko. Istoryia Ukrainy v osobakh XIX–XX st. [Ivan Ohienko. History of Ukraine in persons of 19th–20th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Pashchenko, V. (2002). Ivan Ivanovych Ohienko (1882–1972). 20 vydatnykh ukraïnskykh pedahohiv: Nauk.-metod. posibnyk [Ivan Ivanovych Ohienko (1882–1972). 20 outstanding Ukrainian teachers: Scientific and methodological guide]. Poltava, Ukraine.
- Petrushchak, I. (2018). Kanonizatsiia sviatykh na soborakh Ukraïnskoï Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu 1996–2013 [Canonisation of saints at the Councils of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate 1996–2013]. Kiviv, Ukraine.
- Shumilo, V., Shumilo, S. (2022). Paisii Velychkovskvi ta Hrvhorii Skovoroda: dva pohliadv na fenomen asketvizmu [Paisius Velichkovskv and Hrvhoriv Skovoroda: two views on the phenomenon of asceticism]. *Pravoslavia v Ukraini. Do 300-richchia z Dnia narodzhennia prepodobnoho Paisiia Velychkovskoho ta Hrvhoriiia Savvcha Skovorodv: zbirnyk statei – Orthodox in Ukraine. To the 300th anniversary of the birth of Reverend Paisiy Velychkovskyi and Hryhori Savich Skovoroda: a collection of articles*, XI, P. 63–79.
- Soldatenko, V. (2004). Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukraïnska dyplomatychna entsyklopediia: U 2-kh t. [Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukrainian diplomatic encyclopaedia: In 2 vols.]. Kyiv, Ukraine.
- Tymoshyk, M. (1994). Ohienko I. Istoryia ukraïnskoho drukarstva [History of Ukrainian printing]. Lybid, Ukraine.
- Varvartsev, M. (Ed.). (2014). Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh [Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukraine in international relations]. Kyiv, Ukraine.
- Yvanytskaia, S. (2011). Doroshenko Dmytryi Yvanovych. Ukraïnska liberalno-demokratychna partiina elita: «kolektyvnyi portret» (kinets XIX – poch. XX st.) [Doroshenko Dmytro Ivanovych. Ukrainian liberal-democratic party elite: «collective portrait» (the late 19th – the early 20th c.)]. Zaporizhzhia, Ukraine.
- Zavalniuk, O. (2009). Doslidzhennia diialnosti Ivana Ohienka na posadi rektora Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukraïnskoho universytetu [Study of Ivan Ohienko's activity as rector of Kamianets-Podilskyi state Ukrainian university.]. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita – Ivan Ohienko and modern science and education*, 6, P. 30–42.
- Zhulynskyi M. (Ed.). (2013). Ohienko Ivan Ivanovych. Shevchenkivska entsyklopediia: U 6 t. [Ohienko Ivan Ivanovych. Shevchenko's encyclopaedia: In 6 vols.]. Kyiv, Ukraine.

Чистяков Володимир Олександрович – аспірант Навчально-наукового інституту ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Chystiakov Volodymyr – Ph.D. student at the O.M. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of the T.G. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: vchystiakov96@gmail.com

THE IMPERIAL POLICY OF CATHERINE II TOWARDS THE UKRAINIAN CHURCH (SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY) IN UKRAINIAN DIASPORIC HISTORIOGRAPHY

The relevance of the article lies in the importance of analyzing the achievements of diasporian Ukrainian historiography, because scientists abroad were able to preserve, develop and enrich Ukrainian national historical science. In this context, diaspora scholars considered not only the problems of Ukrainian state-building, but also characterize the period of incorporation and unification of Ukrainian socio-cultural life to the empires standards. Accordingly, many researchers covered the history of Ukraine in the 18th century, when the Ukrainian system gradually and steadily merged with the "Great Russian" or "Austrian" system. In our opinion, the ecclesiastical and political activities of Catherine II, which actually led to the blurring of boundaries and differences between the Ukrainian and Russian Churches, require special attention in this regard.

The purpose of the article is to investigate the historiographic positions, minds and opinions of scholars of the Ukrainian diaspora regarding the policy of Catherine II in relation to the Ukrainian Church; to compare the achievements of various diaspora scientists, their views on the issues; to characterize the historical and historiographical base on which diasporic historians relied; to analyze in general the degree of development of the specified historical problem in the works of Ukrainian scientists abroad; to identify unexplored lacunae and questions in the context of the church-political activity of the Russian government in the second half of the 18th century. **The scientific novelty of the article** lies in the historiographical analysis of a previously unexplored problem through the prism of various types of historical, journalistic, and popular scientific works by scientists of the Ukrainian diaspora. **Methodological basis of the work.** During the writing of the article, the following research methods applied to historiographical sources were used: comparative, historical-genetic, structural, biographical, etc. These methods were applied on the basis of generally accepted principles of scientific research: integrity, systematicity, objectivity. At the same time, one should not forget about the pronounced subjectivity of historical works.

Conclusions. Ukrainian diasporic historiography became an important milestone in the development of national historiography. Ukrainian scientists, under the conditions of a lack of historical and historiographical sources, the absence of objective conditions that would contribute to the development of science, were able to enrich historical thought with many works. In the context of the problem posed - the imperial policy of Catherine II regarding the Ukrainian Church – we observe a certain superficiality of analysis and coverage, since diaspora scholars had other important problems to analyze – the Ukrainian liberation struggle of 1917–1921 and other issues of preserving Ukrainian statehood in the 20th century. These questions were still alive in the memory of many participants of the events of the beginning of the last century. Mainly among Ukrainian historians abroad, the problem of the ecclesiastical and political activity of the imperial government was highlighted in general works on the history of the Church and Ukraine as a whole. These works enjoyed considerable popularity among the intelligentsia not only abroad, but also in Ukraine itself, were used as teaching aids in educational institutions and "educated" new generations of the Ukrainian scientific elite.

In general, scholars of the Ukrainian diaspora, based on the work of Ukrainian and Russian researchers of the second half of the 19th and early 20th centuries, assessed the unification policy of the Russian government towards the Ukrainian Church as extremely negative. It is interesting that the researchers mostly emphasized the historical and journalistic purpose of their works. Among the problems of the policy of the government of Catherine II regarding the Church in Ukrainian lands, scholars mainly described the secularization of 1786–1788, the problem of "mental" Russification of the Ukrainian clergy, and the decline of Ukrainian printing. We can consider that I. Ohienko (Metropolitan Hilarion) to be the most prominent researcher of church history, who paid a lot of attention to the period of existence of the Ukrainian Church in the Russian synodal system. His works remain particularly valuable and in demand even today.

Key words: diaspora, historiography, historical thought, imperial policy, unification, Russification, secularization.

Дата подання: 3 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Чистяков, В. Імперська політика Катерини II щодо Української Церкви (друга половина XVIII ст.) в українській діаспорній історіографії. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 86–98. DOI: 10.58407/litopis.240609.

Цитування за APA

Chystiakov, V. (2024). Imperska polityka Kateryny II shchodo Ukrainkoi Tserkvy (druga polovyna XVIII st.) v ukrainskii diaspornii istoriografii [The imperial policy of Catherine II towards the Ukrainian Church (second half of the 18th century) in Ukrainian diasporic historiography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 86–98. DOI: 10.58407/litopis.240609.